

Árad a kegyelem

Az István, a király politikai ideológiájáról

A legsikeresebb magyar rockopera által megelevenített történet nyilvánvalóan túlmutat önmagán. A címszereplő erkölcsi és politikai dilemmái ismételtelen felszínre kerültek történelmünk sorsfordító pillanataiban, és – ebből fakadóan – talán nem is lehet úgy előadni a darabot, hogy ne legyen annak valamilyen (legalább) közvetett aktuálpolitikai üzenete.

Szép és érdekes konklúziókkal kecsegtető feladat lenne egy olyan monográfia elkészítése, amely fölvezetné a mű lehetséges olvasatainak spektrumát. Kezdhethetnénk az elmúlt huszonnyolc év különféle rendezői koncepcióinak áttekintésével, aztán alapos elemzésnek vethetnénk alá a szövegkönyvben rejlő lehetőségeket, majd rávilágíthatnánk azokra a potenciális értelmezésekre – ha vannak –, amelyeket még nem vittek színpadra. Mindeközben el-
tűnődhetnénk a magyar történelem nagy kérdésein, nemzeti énképünk sajátos vonásain, a művészet és a politika szimbiózisán és még számtalan, érdekfeszítő problémán.

Mondanom sem kell, hogy ez a kis írás legfőleg csak egy-két (pontosabban három) apró adalékkal járul hozzá ehhez az elképzelt monográfiához. Az első részben megkísérlem röviden fölvezetni a szövegkönyv legfontosabbnak tűnő olvasatait, aztán amellett fogok érvelni, hogy az 1983-as, királydombi előadás alapján készült film – amint azt már akkortájt is többen észrevették – valójában a Kádár-rendszer legitimációját nyújtja, az utolsó szakaszban pedig megpróbálok utánaajárni annak, hogy miképpen teszi ezt.¹

*

Mielőtt áttekinteném a mű legfontosabb potenciális értelmezéseit, pontosítsuk, hogy miről is beszélünk. Az *István a király* című rockopera alapjául Boldizsár Miklós *Ezredforduló* című drámája szolgált,² zenéjét Szörényi Levente, dalszövegeit pedig Bródy János írta – ezt tudjuk. A szövegkönyv szerzőiről viszont nem találtam megbízható adatot, pedig a drámához képest igen jelentős koncepcionális változásokat vittek keresztül a szerzők. A király-

dombi előadásból készült film³ forgatókönyvét négyen jegyzik: a három, korábban említett férfiú és Koltay Gábor rendező,⁴ s talán vélelmezhetjük, hogy a szövegkönyv is négyük keze nyomát viseli magán.

1. Olvashatjuk ezt a librettót úgy, mint az ifjú István egzisztenciális-morális passióját. A fejedelemnek döntenie kell, ám bármit is választ, súlyos, többé semmi módon jóvá nem tehető tragédiát okoz, és olyan lelkiismereti terhet vesz magára, amelytől legfőleg csak a halál válthatja meg. A reálpolitika nyilvánvalóan a kereszténységre való azonnali áttérést követeli, ez azonban csakis kíméletlen erőszak által vihető keresztül. Ráadásul az idegen fegyverekre támaszkodó, saját népére támadó uralkodónak hite legfőbb parancsával, a szeretettel is szembe kell szegülnie.

Boldizsár Miklós drámájában jóval erősebb ez az olvasat, mint a szövegkönyvben, de azért az utóbbiban is sok minden megmarad belőle. „Óh, jó Uram, nem tudom már, hűséges kihez legyek. / Törvényedre sújt le kardom, / ha ölnöm kell, hogy védjelek.” „Mondd, mennyit ér, ki Téged szívéből követne! / Mondd, mennyit ér, ki Érted Véded szállna szembe!” – tépelődik az ifjú fejedelem.

2. A mű – Shakespeare királydrámáihoz hasonlóan – a machiavellista szemüvegen át látott politikáról és a belőle fakadó emberi tragédiákról beszél. Nem vitás, hogy a politika világa visszataszító és kegyetlen, de ott másképpen nem érhetünk célt. Bármekkora ellenérzéseket váltanak is ki belőlünk, mégis a cinikus nagyuraknak és István rezignált, reálpolitikus anyjának van igaza. „Volt is, lesz is, ez itt a praxis [...] / Minden kornak rendszere van [...] / Gyarló az ember – mindenre képes a kényelemért. / Gyarló az ember – bűnben fogant és a bűnben él” – éneklük az urak. Sarolt pedig így oktatja szeretett fiát: „Mindenkire szükséged van / ki a trónra téged vár. / Érdekből vagy számításból / mellékes, ha melléd áll; / Istennel vagy Isten nélkül, / Koppány téged nem szolgál. / Jól jegyezd meg!”

¹ Írásom eredetileg egy olyan esszéfűzér részeként született – egyfajta illusztrációként –, amely a Kádár-kor delegitimációjának folyamatát járja körül. Ez a magyarázata érdeklődésem egyoldalságának.

² BOLDIZSÁR Miklós: *Ezredforduló*. Színház, 1981. szeptember. Itt

a műfajmegjelölés: „opera prózában”. A keletkezés éve (a szöveg végén megadva): 1974.

³ *István a király*, 1984, rendezte KOLTAY Gábor

⁴ Lásd a film letelején.

Ha egy olyan – a miénknél boldogabb – régió vagy ország polgára nézi meg a darabot, aki mit sem tud a hatalmasabb szomszédoknak kiszolgáltattott kisépek sorstratégiáiról, alighanem ezt az olvasatot érti meg legelőször.

3. A mű – nemzeti drámánkhoz, a *Bánk bán*hoz hasonlóan – Magyarország történetének parabolája, és fájdalmas reálpolitikai bölcsességekkel szembesít bennünket. A megszállóval akkor is együtt kell működni, ha ez egy árnyalatokat nem ismerő morál mércéjével mérve szimpla árulás. Nyílt harcot folytatni lehetetlen, csak a ravasz, realista politika vezethet sikerre. Ha úgy fordul a helyzet, könyörtelenül le kell számolni akár még a saját testvérünkkel is. Itt senki sem maradhat büntelen; ez nemcsak gyakorlatilag lehetetlen, hanem elvileg is: mert maga a büntelenség is bűn. Persze, hogy a nietzschei úr-morált megtestesítő, világos erkölcsi alapon álló, csűrést-csavarást elutasító, szemtől szembe harcoló Koppány a rokon-szenves. Ám itt más a mérce, mert itt így lehetetlen (túl)élni; főleg annak, aki politikusnak született vagy valamiképpen azzá tette őt a sors. Mert ők nemcsak magukért felelősek, hanem a vezetett népért is. A nép java pedig – erkölcsi értelemben is – előbbre valóbb, mint a lelkünk tisztasága és a morális pedigünk.

Ezek a szentenciák nyilvánvalóan nemcsak Istvánra érvényesek, hanem mindazokra, akik hasonló erkölcsi-történelmi szituációval találták szembe magukat. (Ezt egyébként a librettó néhány utalása vitathatatlanul is teszi. Gondoljunk például arra, hogy Koppány a „Rabok legyünk vagy szabadok?” kérdéssel előre utal Petőfire. Vagy idézzük föl Torda uchróniáját, amelyben a táltos Mohácsról, Dózsáról, Rákócziáról és Kossuthról vizionál.)

Íme, egy tágabb névsor István dilemmáinak örököseiről, a teljesség igénye nélkül: Orseolo Péter, Szapolyai János, Bethlen Gábor, Thököly Imre, Pálffy János, Károlyi Sándor, Deák Ferenc, Teleki Pál, Kádár János. A lista talán hosszabb elemzés nélkül is rámutat valami igen fontosra: voltak viszonylag sikeresen megoldható történelmi szituációk, és voltak olyan személyiségek, akik anélkül találtak meg a kivezető utat, hogy erkölcsi integritásukat föladták volna. De vannak a fölsoroltak közt olyanok is, akik mind morális, mind politikai értelemben elbuktak. (Talán azért, mert megoldhatatlan helyzettel szembesültek, de az is megeshet, hogy rosszul döntöttek vagy nem tudtak fölőlni a feladathoz.) Ergo – ennek a későbbiekben még jelentősége lesz – az a politikai szerep, amelyet a rock-opera szerint Istvánnak el kell játszania, nem eleve és elkerülhetetlenül visz a bűnbe, hanem csupán erkölcsileg

veszélyeztetett helyzetet teremt. Akinek ezt osztja a sors, könnyen elbukhat, de nincs szükségképpen bukásra ítélve.

4. A mű a Kelet és Nyugat közé szorult kompország példázata. István Európát választotta, és az általa megkezdett úton továbbhaladva népe is fokozatosan európaivá lett. De azért őseink világától sem szakadtunk el teljesen: Ázsia időről időre megjelenik a kapuink előtt, és hol erőszakkal, hol pedig különféle szirénhangokkal próbál bennünket újra magához vonni. Keletre akarta visszakényszeríteni országunkat a török és az orosz megszállás, de a sztyeppék világa felé tolnak bennünket a magyarság olyan jellemhibái is, mint a szalmalángtermészet, a tunyaság, az élvhajhászat, a nyakasság vagy az urambátyámvilág iránti mély vonzalom. (Röviden: mindaz, ami az idealizált európaiság ellentéte.)

A filmben mind az ázsiai jellemhibák, mind a szirénhangok könnyen azonosíthatók. Koppány és udvartartása ugyan számos vonzó tulajdonságot hordoz, azonban a megfontoltság, a kompromisszumkészség, a ravaszság vagy a realizmus – csupa olyasmi, ami nélkül nincs politikai bölcsesség – szinte teljesen hiányzik belőle. A keleti gyönyörök csábításának nyomatókos jelenléte pedig még nyilvánvalóbb: az egyik oldalon vannak a zárt darócruhák, a másikon a félpucér testek. Az egyikben a szigorú önfegyelem, a másikon a féktelen szabadság. (Lásd Koppány „szónoklatának” refrénjét: „Szállj fel a csillagokba, / Szel könnyű szárnyán szállj, / Kárpátok gyűrűjéből / Szállj fel szabad madár!”) Az egyikben az askézis, a másikon a fülledt erotika. (Emlékezzünk vissza Koppány három feleségének násztáncára.)

Szent királyunk örökösei tehát mindazok az államférfiak és gondolkodók, akik szembeszálltak Ázsiával, és Nyugat felé próbálták kormányozni az ország kompját: Pázmány Péter, Széchenyi István, Jászi Oszkár vagy Bibó István ugyanúgy, mint a *Pató Pál úr* karikatúráját megrajzoló Petőfi, a *rab Ráby* tragédiáját megörökítő Jókai vagy a *Hortobágy poétáját* és *Az ős Kajánt* vizionáló Ady Endre.

Alföldi Róbert drasztikus radikalizmussal vitte színre ezt az olvasatot 2013-ban. Az ő színpadán Koppány tábora olyan begyöpösödött, anakronisztikus tahók gyűlékezete, akiknek halvány fogalmuk sincs a körülöttük lévő világról. Kapával és kaszával mennek a csatatérre, ahol egyszerűen halomra lövik őket.

Nagyon sarkosan úgy is fogalmazhatunk, hogy ez az urbánusok *István a király* olvasata.⁵

⁵ Egy néhány évvel ezelőtt készült, hosszú interjúból kiderül, hogy Bródy János is ezzel az olvasattal szimpatizál a leginkább.

D. MAGYARI Imre: „Örülnék, ha a magyarok közt sok európaikat látnék” = *Mozgó Világ*, 2017, 10. sz., 62. skk.

5. Csavarhatunk egyet az előző megközelítésen, ha keleti örökségünkre nem csupán egyszer s mindenkorra ki-gyomlálandó hibákként és gyengeségekként tekintünk, hanem úgy is, mint a magyar lélek esszenciájának egyik összetevőjére. Mondjuk, ahhoz hasonlóan, ahogyan Illyés Gyula, Szabó Zoltán vagy Németh László látta ezt. Így gondolkodva Istvántól és a mindenkorai magyar politikától kétirányú erőfeszítést várunk el. Az ország Nyugat felé kormányzandó – ez nem vitás –, ám mindeközben gátat kell vetni az európai olvasztótégelyben való fölolvadásnak is. Nemcsak azért, mert fölolvadni annyi, mint megsemmisülni, hanem azért is, mert Európa sem a tökéletesség és az altruista önzetlenség birodalma.

Másképpen, de mind a drámában, mind a filmben igen nyomatékosan jelen van ez a gondolat. Az előbbiben István minden követ megmozgat annak érdekében, hogy a legyőzött Koppány is csatlakozzon az országépítőkhöz. (Még szövetséget is ajánl a kiszolgáltatott ellenfelének: „Vissza kell térned. Kell, Koppány! És addig, amíg... én élek. Hogy azok ellen harcoljunk együtt, akik idegenek a magyarok között, a magyarok földjén.”⁶) S talán sikerülne is a terve, ha az ellene fölsorakozott „koalíció” (a gátlástalan nagyurak, a pogányságot legalább földalatti mozgalmaként megőrizni akaró sámán és a régi Magyarországot teljesen eltörölni kívánó, cinikus-gátlástalan főpap) család módon meg nem gyilkoltja a legyőzött vezért a föl-heccelt tömeggel.

A darabból és a filmből ugyan teljes egészében kimaradt ez a jelenet, de ott van helyette – és kellőképpen megerősíti ezt az olvasatot – a pogány-keresztény szintézist megtestesítő Réka alakja, valamint Gizella és Vecellin duettje. „Jaj, de unom a politikát, / Inkább durchmarsban transzíroznom a pogányok sorát!” – éneklí a lovag. Majd rögtön ezután Gizella egyértelműsíti, hogy mivé kell „át-transzírozni” a férje népét: „Jaj, de rémes egy virsaszt ez, istenkém! / Ráncba kell szedni, hogy beérje Európát.”⁷) A drámát és a filmet egyaránt lezáró István-mondat pedig már-már minden más értelmezést kizáró egyértelműséggel erősíti meg ezt a koncepciót: „Veled Uram, de nélküled!” – mondja dacosan az ifjú király; azaz a nyugati kereszténységhez csatlakozva, de azért önmagunkat is megőrizve.

Ismét csak leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy ez a film mérsékelt népies olvasata.⁸

6. A mű Szent István névnapjára írt ünnepi játék (Festspiel). E napon a magyarok elsősorban nem a – mindig is utált és ab ovo elnyomónak tartott – államot, sőt még csak nem is az államalapítót ünneplik, hanem önmagukat. Augusztus 20. az évenkénti vigalom és a hálaadás napja. Olyan, mint egy születésnap: ilyenkor mondunk köszönetet azért, hogy vagyunk. Azért, hogy „annyi bal-szerencse közt, / Olly sok vizsály után, / Megfogya bár, de törve nem, / Él nemzet e' hazán”.

Ha ebből az irányból közelítünk a darabhoz, akkor az olyan nemzeti-romantikus képek egymásutánjaként jelenik meg előttünk, amelyekhez képest az alapkonfliktus és a hozzá kapcsolódó erkölcsi-történelmi dilemmák csupán másodlagosak. Egy ünnepi játéknak nem a nemzeti sorskérdések fölött kell elmélkednie, hanem közösségi élményt kell nyújtania. Mindegy, hogy Koppánynak vagy Istvánnak van-e igaza, fontosabb ennél, hogy mind a ketten derék magyar emberek voltak, hogy mindkettőjükre büszkék lehetünk, s hogy végre ott állnak tőlünk karnyújtásnyira: gyönyörködhetünk bennük, és velük énekelhetünk.

Úgy sejtem, hogy a közönség nagyobb része mindig is így tekintett a műre, s több ízben a rendezők is ezt a koncepciót állították a középpontba. Talán Koltay Gábor 1990-es, a Népstadionban színre vitt, és Novák Ferenc 2003-as csíksomlyói produkciója a legjobb példája ennek. A 2013-as szegedi premier után pedig azért szállták meg a tiltakozók a második előadás budapesti színhelyének környékét, mert Alföldi Róbert interpretációjában – helyesen ítélve – ennek a fölfogásnak a blaszfémikus karikatúráját látták. S alighanem igen erőteljesen átitta ez a megközelítés az 1983-as, királydombi előadásokat is. (Csak a produkcióról készült felvételeket felhasználó filmet ismerem, az előadást nem láttam.) Legalábbis erről tanúskodnak a rögtön a finálé után adott nézői reakciók. „– Szerinted miről szólt a darab? – Hát, szerintem arról, hogy magyarok vagyunk. Sírok. Meg vagyok hatva.” „– Miért tetszik sírni? – Nagyon megható volt a vége. És olyan hatása volt, hogy nem is lehet elmondani. A magyarság, hogy mi magyarok vagyunk, és hogy itt élünk, hogy élhetünk, és hogy csodálatos magyarnak lenni.”⁹

⁶ BOLDIZSÁR Miklós: *Ezredforduló*. Második rész, VI. kép

⁷ A duett valamilyen okból – vélelmezem, hogy csupán csak helyhiány miatt – kimaradt a filmből.

⁸ Olykor mintha Szörényi Levente is emellett köteleznél el magát. Lásd például JÁVORSZKY Béla Szilárd: *Szörényi Levente – A kezdetektől koppányista vagyok = Jávorszky Béla Szilárd honlapja*, 2013. július 1. <http://www.jbsz.hu/interjuk/aktualis/1038-szoerenyi-levente-a-kezdetektol-koppanyista-vagyok>

⁹ KOLTAY Gábor: *István a király emlékkönyv 1983–2008*. Bp., Szabad Tér, 2008. Idézi OROSZ R. Zoltán: *Istvánban Kádárt, Koppányban Nagy Imrét látták = 24.hu*, 2015. augusztus 20. <https://24.hu/kultura/2015/08/20/istvanban-kadart-koppanyban-nagy-imret-lattak/>

7. A mű a Kádár-rendszer apológiája. Magyarország 1956 után csak az új Leviatán uralmát elfogadva és az általa hirdetett új hitet fölve létezhetett tovább. Szerencsére volt egy ember, aki – Bródy János szövegét parafrázálva – magára vette a terhet, és nem roppant össze alatta. Rendet teremtett, és békét hozott, sőt még föl is virágoztatta hazáját. Mindezek miatt a nép megbocsátotta neki a hatalom megszerzése során elkövetett véres tetteit és a testvérgyilkosságot (nem mellesleg: mindezekben ő csak a kényszernek engedve működött közre – gondolták), és egykettőre úgy megszerették, hogy hangos énekszóval dicsőítették. „Felkelt a napunk, / István a mi urunk, / árad a kegyelem fénye ránk. / Hálás a szívünk, / zengjen az örömünk, / szép Magyarország, / édes hazánk!” – így daloltak.¹⁰

De biztos-e, hogy tényleg benne van a filmben ez az analógia, s nem csupán egy olyan lehetőséget villantottam föl az imént, amelyet éppenséggel beleláthatunk a műalkotásba? (Éppen úgy, ahogyan – ad absurdum – Szekfű Gyula Bethlen-biográfiáját is olvashatjuk Kádár-apológiaként, holott Kádár még el sem kezdte politikusi pályáját, amikor a könyv született.)

Az alábbiakban erre a kérdésre próbálok meg – hitem szerint – harag és részrehajlás nélküli, részletes és érveket fölvonultató válasszal szolgálni és eközben a mű apologetikus karakterére is rávilágítani.

*

Kezdjük a legföldhözragadtabb argumentumokkal. Mind Krasznai Zoltán, mind Sebők János arról számol be, hogy 1983-ban a párt legfelsőbb vezetői – maga Kádár is – igen nagy elégedettséggel nézték a darabot, és magukra ismertek benne.¹¹ Egyikük sem adja azonban meg a – máskülönben plauzibilisnek tűnő – beszámolója forrásait, és ezért ezeket tekinthetjük akár városi legendáknak is. Ám még ha igazak is, akkor sem kell az MSZMP vezetőit tévedhetetlen autoritásoknak tekintenünk. Mint ahogyan nem kell annak tartanunk Erdős Péter néhai rockdiktátort

sem, aki ugyancsak Kádár és főleg önmaga apologetikáját látta a darabban.¹² Sőt még Aczél Györgyöt sem, aki azt ugyan nem mondta Szörényi Leventének, hogy István Kádár alteregója, de azt igen, hogy a művet kőszínházban kell tovább játszani.¹³

Ezeknél a (talán igaz) mendemondáknál sokkal nagyobb súllyal esik latba az a kontextus, amelybe a befogadó – legalábbis a valamelyest kiművelt befogadó – szükségképpen belehelyezte az alkotást. Nemzeti függetlenségről, idegen elnyomásról, kollaborációról egyszerűen nem lehetett a Kádár-korban úgy beszélni, hogy a diskurzus résztvevői ne gondoltak volna közben 1956-ra és Kádár viselt dolgaira. (Ne feledjük: a korszak műkritikái mindegyik áthallásokat kerestek és találtak.) És aki az akasztott ember házában kötelet emleget, nem védekezhet később azzal, hogy rossz az, aki rosszra gondol, mert tudnia kell, hogy a másik mire fog asszociálni, amikor a szavait hallja.

Ezek után pedig már egyszerű és egyirányú a folyamat. Ha István és Kádár szerepe hasonló, akkor mindaz, amit Istvánról mondani fogunk, nagyjából-egészében Jánosra is érvényes lesz.

Ráadásul István és János rendelkezik olyan közös vonással, amellyel a fönt felsorolt történelmi személyek közül senki más. A nemzeti megmaradásért vívott küzdelem mindkettőjüknél összekapcsolódott egy olyan új hittel, amely meghazudtolta az ősi hagyomány nyilvánvalónak tartott alapigazságait, és radikálisan fölforgatta a nép életét. S amennyire ezt tudnunk lehet, mind a ketten hitték is az új hitet, és így nem csupán a megmaradásért harcoltak, hanem az igazságért és a közösség üdvéért is.

Annak, akit a felsoroltak nem győztek meg, íme, még néhány, apróságnak tetsző, de (kivált együttesen mérlegre téve őket) perdöntő mozzanat. Boldizsár Miklós drámájában az *Újszövetségben* jártas Koppány ezt veti oda Istvánnak: „Aki velem nincsen, ellenem van, mondjátok.” Mire István, azonnal elhatárolódik: „ki nincs ellenünk, mellettünk van!” – válaszolja.¹⁴ S lehet-e ezek után áthallás nélkül érteni István darabbeli utolsó szavait? „Ez az ország

¹⁰ A fönt hivatkozott Bródy-interjúban szóba kerül, hogy Szörényi Levente egy ízben (a kolozsvári rádióban) gúnydalnak nevezte a finálét, amihez szerzőtársa az alábbi kommentárt fűzi: „Én tudtam, hogy Levente miért így írta. És lehet, hogy blaszfémiaának hangzik, de szerintem az egész műre jellemző bizonyos ironikus túlrájzolás. Engem is zavart, hogy ezt nagyon kevesen vették észre.” D. MAGYARI: *i. m.* (2017), 64. Lehet, hogy csak azért, mert a legnagyobb hatású rendezések figyelmen kívül hagyták (sőt visszajára fordították) ezt a lehetőséget, de töredelmesen bevallom, hogy én sem vettem észre ebből semmit sem. Sőt hajlok arra, hogy a szerzők is inkább csak utólag próbálják meg ebbe az irányba reinterpretálni a műüket.

¹¹ EMERICUS: *János a király árad a kegyelem fénye reánk = Szamizdat '81–89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból.* Bp., AB – Beszélő, 1990. (Az „Emericus” Krasznai Zoltán írói álneve. Lásd 528.) SEBŐK János: *Rock a vasfüggöny mögött.* Bp., GM & Társai, 2002,

364. skk. Lásd még KLANICZAY Gábor: *Rockvázlat, történelmi háttérrel = Filmvilág*, 1984, 5. sz., 17–19.; SZÖNYI Szilárd: *István király szupersztár = Heti Válasz*, 2003. augusztus 15.

<http://valasz.hu/itthon/istvan-kiraly-szupersztar-7910/>

¹² ERDŐS Péter: *István, a király hite.* Pick-Up (A Magyar Hangfegyártó Vállalat belső kiadványa), 1983. Idézi SEBŐK: *i. m.* (2002), 367. sk.

¹³ JÁVORSZKY Béla Szilárd: *Szörényi, Bródy, Boldizsár. Nem akartunk igazságot osztani. Tizenöt éve mutatták be az István, a király című rockoperát = Népszabadság*, 1998. augusztus 19.; 33. BALLA István – NÉMETH Róbert: *Szörényi Levente: Azt kérték, Bródyt ne vigyűk Aczélhoz = hvg.hu*, 2018. január 8. https://hvg.hu/kultura/20180110_Szorenyi_Levente_Azt_kertek_Brodyt_ne_vigyuk_Aczelhoz

¹⁴ BOLDIZSÁR: *Ezredforduló.* Második rész, VI. kép

élni akar... és felejteni!”¹⁵ (Volna még mit kimazsoláznai a drámából, de túlságosan elkanyarodnánk a filmtől.)

A mű legelején és legvégén egyértelművé teszi a rendező, hogy nem csupán általában a magyar történelemről van szó, hanem – hangsúlyozottan – a jelenkorról is. Miközben Szörényi Levente éneklí a nyitódalt, történelmi filmekből látunk képeket: föltűnik Dózsa, Rákóczi, Kossuth és egyszer csak Apró Antal is, amint éppen átveszi az Egyesült Államok külügyminiszterétől a koronát. A film végén pedig a nemzeti trikolórral körbevett színpadon csendülnek föl a *Himnusz* hangjai, és tűzijáték teszi teljessé látványt. Mindezek tudatos anakronizmusok, és nem lehet más a céljuk, mint egyértelművé tenni, hogy a jelenkorról, rólunk szól a mese. (A 1990-es előadáson a szereplők – a két tábor immár békés egyetértésben – végig is éneklí a nemzeti imát.)

Utoljára hagytam Erdős Péter igazságát. Ennek megvilágításához azonban szükséges felidézni egy-két fontos körülményt. A 80-as évek legelején néhány rock- és blueszenekar váratlan népszerűsége telt szert. Közülük hárman emelkedtek ki: a Beatrice, a Hobo Blues Band és a P. Mobil. Ezek a zenekarok az „éppen csak túrt” kategóriába kerültek, lemezt nemigen készíthettek,¹⁶ a médiában nem szerepelhettek, sőt egyes megyékben még koncertet sem adhattak.¹⁷ Ennek ellenére egyre ismertebbek lettek: a vidéki kultúrházakban megrendezett fellépéseiken egymást taposták a rajongók, és rossz minőségű, házilag másolt magnókazettákon terjesztették a dalaikat. Bár a zenészek ezt nem akarták (és a többségük valószínűleg nem is értette pontosan, hogy mi történik velük), az elismerésért folytatott küzdelmük egy-kettőre ellenzéki társadalmi mozgalommá fejlődött. Ellenzékiek voltak, mert harcba keveredtek a könnyűzene felügyeletével megbízott komisszárokkal, mert nyers dalszövegeik ebben az új kontextusban már a rendszer bírálataként értelmeződtek. S mert egy olyan szociális csoport (a társadalom perifériáján felnőtt fiatalok, az úgynevezett csövesek) alkották rajongótáboruk kemény magját, akiknek a létezéséről a rendszer nem volt hajlandó tudomást venni, és akiket korábban hathatós rendőrségi közreműködéssel a felszín

alá nyomtak¹⁸ – most azonban hirtelen újra fölbukkantak, és egy-egy koncert előtt ellepték a köztereket.

Ezek a – rockrajongók által persze jól, ám a szélesebb közvélemény előtt alig ismert – zenészek az *István a király*-ban kaptak először igazi lehetőséget a megmutatkozásra, ők játszották a pogány tábor legfontosabb szerepeit. Ráadásul volt olyan dal, amelyet kifejezetten rájuk írtak, és ezáltal többes szerepben jelentek meg a színpadon. Amikor Nagy Feró a *Nem kell olyan Isten...* kezdetű dal végén ismétlődően azt üvöltötte, hogy „nem kell, nem kell”, akkor egyszerre énekelte a rockoperabeli szerepét és a Beatrice *Nem kell* című, kultikus dalát. Tehát egyszerre jelent meg – mégpedig a lehető legközvetlenebb és legérzékletesebb módon – hús-vér Laborcként és Nagy Feróként. S ennél ugyan egy kicsit absztraktabban, de jelen volt még úgy is, mint a forrófejű, rebellis, minden reálpolitikai érzéket nélkülöző, de amúgy tiszta szívű és önzetlen magyar hős archetípusa, meg úgy is, mint ennek a hősnek a Kádár-kori realizációja.

Ennek következtében a film jelentése is megsokszorozódott. Minden, ami elhangzott, egyszerre volt érvényes az első ezredfordulóra, a magyar történelemre általában, a Kádár-korra és a 80-as évek rockerjeinek szabadságharcára.

S mi az a szentencia, ami mind a négy szintre érvényes? Csak úgy lehet túl- és továbbélni, ahogyan azt az első királyunk tette. A mindenkori Istvánok mindenkori ellenzékét szerethetjük, de azt józan ésszel nem vitathatja senki, hogy minden alkalommal vereségre és halálra voltak ítélve. Torda uchróniája¹⁹ nem a magyar történelem lehetséges alternatívája, hanem fantazmagória és vágy-projekció.

Ami pedig a rockereket illeti: az előadás és a film a represszív tolerancia²⁰ olyan iskolapéldáját valósította meg – egyszerre általuk és rajtuk –, amelynél tökéletesebbet elképzelni sem lehet. Olyan darabban játszották el saját magukat, a rendszer ellenzékét, amely azt állítja, hogy az ellenzékieskedésük jobb esetben érzelmileg érthető, de racionálisan indokolhatatlan, és szükségképpen vereségre ítélt, rosszabb esetben pedig egyszerűen csak ostoba és

¹⁵ A filológiai tisztesség végett idemácsolom azt a néhány rövid mondatot, ami még következik. Ezek egy kicsit árnyalják a fenti idézetet, de nem vonják vissza, és nem értelmezik át. Tehát: „Felejteni akarok... úgy felejteni, hogy mindig, örökké emlékezzek. Tudom, Uram, hogyan segítsen rajtuk. *Veled Uram, de nélküled!*”

¹⁶ A Beatricének nem jelenhetett meg nagylemeze, a P. Mobilnak csak hosszú huzavona után (amibe a zenekar többé-kevésbe bele is pusztult, a legjobb zenészei odébálltak), a Hobo Blues Band felvételei pedig csak szelektíven és cenzúrázva jutottak el a közönséghez.

¹⁷ FÖLDES László: *Hobo sapiens*. Bp., Cartaphilus, 2007, 52.

¹⁸ Lásd például MAJTÉNYI György: „De elmehe a Kádár Jani a picsába!” *Reziliencia az államszocializmusban = Replika*, 2015, 5. sz.,

92–112.; VITÉZY László: „Úgy érezte, szabadon él.” Dokumentumfilm, 1987.

¹⁹ „Koppány, ha Istvánt legyőződ, / Nem pusztulnak majd a hősök, / Hatalmas nagy lesz itt a nép. / Rómától Görög-Bizáncig, / Rajnától Levédiáig / Félik majd utódaid nevét. / Mohácsnál győzni fogunk, / Dózsa lesz György királyunk, / Nagy hatalom századokon át. / Rákóczi világot hódít, / Kossuthal valóra válik / A Duna-menti Kőztársaság.”

²⁰ Vö. MARCUSE, Herbert: *Represszív tolerancia*. Ford. WEISS János = 2000, 2017, 8. sz., 3–26. Uő: *Az egydimenziós ember*. Ford. JÓZSA Péter, Bp., Kossuth, 1990, 3. fejezet.

ártalmas.²¹ S mindeközben pusztá jelenlétükkel nyomatékossították, hogy dehogyis vannak ők elnyomva: ha akarnak, ugrálhatnak és kiabálhatnak kedvükre – mert ez egy emberséges és végtelenül türelmes rendszer –, csak nincs az egésznek semmi értelme. Földes László velős megfogalmazásával: „önként beszálltak a saját államosításukba.”²²

*

Néhány szó az áthallás esztétikájáról. Ahhoz, hogy a fönt már futólag szemügyre vett jelentésmegkettőződés vagy -megtöbbszöröződés²³ létrejöhön, olyan nyilvánvaló azonosságok szükségesek, amelyek egyértelművé teszik, hogy egyszerre beszélünk két vagy több dologról. Az azonosságok ahhoz hasonló szerepet töltenek be, mint az önéletrajzi regények vagy egyéb biografikus műalkotások esetében az úgynevezett önéletrajzi paktum. Ahhoz, hogy az olvasó vagy a befogadó tudja, hogy egyszerre olvas regényt és önéletrajzt, a szerzőnek vagy explicit bejelentés, vagy könnyen megfejthető jelek által egyértelművé kell ezt tennie.²⁴

Az azonosságoknak olykor csupán az a funkciójuk, hogy egyértelművé tegyék az áthallást. (Apró Antal fölbukkanása a filmben ilyennek tekinthető.) Olykor azonban, emellett, fontos közlések is lehetnek a szóban forgó tárgyakról. (Példa erre a Kádár-korszak szlogenjének – „Aki nincs ellenünk, az velünk van” – citálása a drámában.)

Ha már megalapoztuk az áthallást, következhetnek az analógiák: azok a hasonlóságok, amelyek a két (vagy több) tárgy között kisebb-nagyobb különbségekkel együtt állnak fenn csupán. Az analógiákat azért is érdemes megkülönböztetni az azonosságoktól, mert csak az előbbiek nyújtanak a szerzőnek lehetőséget arra, hogy az áthallás valamelyik komponenséről olyasmiket sugalljon vagy állítson implicite, ami nem magától értetődő vagy esetleg egyenesen kétséges. (Később lesznek majd erre példák.)

S végezetül, minden jelentésmegkettőződéskor maradnak divergenciák is: ezek olyan különbségek az áthallás pólusai között, amelyek emlékeztetnek arra, hogy

a két (vagy több) tárgy azonosságai ellenére is önálló egzisztenciával bír. Ha nem lennének divergenciák, az a veszély fenyegetne, hogy az áthallás tárgyai teljesen összeolvadnak. Ám emellett a divergencia kiküszöbölhető adottság is. Mert ha az azonosítást túlfeszítjük, akkor az áthallás hiteltelenné és nevetségessé válhat. (Maradva a témánknál: abszurdum lenne azt állítani, hogy István és Kádár vagy Koppány és Nagy Imre pontról pontra megegyezők.)

*

Most már végre rátérhetünk arra, ami igazán érdekel bennünket. Megkíséreltem igazolni, hogy az *István, a király* című film a Kádár-korról is beszél. Tekintsük most át, mit mond róla.

Mi az, ami analóg Kádárban és Istvánban vagy az általuk reprezentált két korszakban? (Az azonosságokat már áttekintettük.)

1. Először is a történelmi szituáció. Boldizsár Miklós már a drámája címével is nyomatékossítja ezt: akkor is ezredforduló volt, és most is az van – sugallja. Erről már részletesebben esett szó: a magyarság olyan, nála jóval erősebb nép és civilizáció szomszédságába került, amely gyökeresen eltérő világgéppel és értékrenddel él, és semmiféle kompromisszumra nem hajlandó: a tőle különbözőt inkább előbb, mint utóbb elpusztítja, ám a hozzá megtérőket élni hagyja, sőt – legalábbis a szavak szintjén – testvérévé és barátjává is fogadja. Nincs tehát alternatíva: Rómába/Moszkvába vezet minden út vagy pusztulásba. Ezt azonban a nép nagy része képtelen fölfogni, ami emberileg érthető, hiszen az ősi hitet nem lehet csak úgy elhajtani, politikailag azonban tolerálhatatlan, mert az engedékeny politikus a túlélés esélyét játszhatja el.

2. A régi világnézethez ragaszkodók olyan vezér mögé sorakoznak föl, aki szubjektív szándékait illetően tisztesleges, legény a talpán, és egyáltalán: minden tekintetben kiváló tulajdonságokkal bír. Ezt a képet éppenséggel lehet Nagy Imre oktan és rebellis dicsőítésének is tekinteni,

²¹ A jobbik esetet látták azok a rajongók, akik Koppánnyal és táborával azonosultak. Vö. JÁVORSZKY: *i. m.* (2013) A rosszabbat pedig Erdős Péter, aki így írt a darabról: „István tudja, és szuggesztív módon üzeni, hogy Róma nem tűr pogány Magyarországot. [...] Koppány a lázongó ősiségre, ősi jogokra hivatkozó trónkövetelő – ma talán hőbörgő ellenzékének neveznék... [...] István [...] nem üres lelkű realpolitikus [...], őszintén hisz abban, hogy az ő útja a progresszivitásé...” Idézi SEBŐK: *i. m.* (2002), 367.

²² FÖLDES: *i. m.* (2007), 154. Még Schuster Lóránt, a P. Mobil keményfejű showmanje is kötélnék állt, pedig neki semmi más feladat nem jutott, mint hogy Koppány után sétálgasson és jelenlétével

igazolja az eszmei mondanivalót. Vajon mivel vette rá Koltay Gábor a P. Mobil-koncertek főszereplőjét, hogy a zenekarát korábban elhagyó és általa árulónak tartott Vikidál mellett statisztáljon?

²³ A jelenség klasszikus leírását és genealógiájának elemzését lásd STRAUSS, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete* = Uő: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Ford. LÁNCZI András, Bp., Atlantisz, 1994, 27–44.

²⁴ Lásd LEJEUNE, Philippe: *Az önéletrajzi paktum*. Ford. VARGA Róbert = Uő: *Önéletrajz, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Bp., L'Harmattan, 2003, 17–46.

de úgy is fölfoghatjuk, mint olyan okos taktikát, amellyel akár még a néhai miniszterelnök hívei is meggyőzhetőek. A kivégzett mártír gyalázása²⁵ legföljebb a saját táborunk tetszését válthatja ki, ám ha elismerjük a kvalitásait és részleges igazságát, s csak ezt követően taglaljuk szándékainak utópisztikus és objektíve káros voltát, akkor az ellentábor egyetértésére is számíthatunk. Ráadásul egy erős ellenfél legyőzése emeli a győztes sikerének fényét, és élezi a drámai konfliktust, ami aztán fokozza a nézők érzelmeinek intenzitását stb. Röviden: butaság lett volna Koppányt antihősként beállítani.

3. Az új hit védelmezője hazájában kisebbségben van, és csak az idegenek hathatós segítségével győzhet, amit nem is habozik igénybe venni. E cselekedet megítélése a lehető legegyszerűbbnek látszik. Vannak a hősök és a mártírok az egyik oldalon, valamint a kollaboránsok, a muszkavezetők, a hazaárulók a másikon. Történelmi perspektívából nézve azonban éppen ellenkező eredményre jutunk. A nemzetet csak az új hitet elfogadók, az erősebb szomszéd szimpátiáját megnyerni képes (de legalábbis pusztító haragjukat nem kiváltó), az önmagukat erkölcsi értelemben fölláldozó realpolitikuskok menthették meg.

A nagy leszámolás után szinte azonnal elkezdődik a győztes önfeledt és kegyeletsértő ünneplése. (Mintha a Hősök terén lennénk, 1957. május 1-jén.) Mégiscsak belátta a nép, hogy Istvánnak/Jánosnak volt igaza? Vagy csak az életöszönök kerekedett felül? Vagy az új rezsim eredményei győzték meg az embereket? Vagy egyszerűen csak mindig a győztesnek van igaza?²⁶ Ezekre a kérdésekre nem válaszol a film, az azonban kétségtelen, hogy a rendező teljességgel rendjén valónak tartja a történeteket: ne rágódjunk azon, hogy ki kit ölt meg, hanem ünnepeljünk, ha már így együtt vagyunk²⁷ – szólít föl bennünket. (Az én fejemben viszont Madách Ádámjának *Tragédia*-beli utolsó mondatával mosódik össze a finálé dallama: „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!”)

4. Istvánt és Jánost eleinte egyaránt és határozottan elutasítja a többség. (A drámában maga a címszereplő ismeri

ezt el,²⁸ a szövegkönyvből azonban már csak következtethetünk erre: ha Istvánt támogatnák a magyarok, nem volna szüksége a német lovagokra. Kádárról pedig a hivatalos életrajzírója mondja azt, hogy „1956 novemberében több százezer magyar számára a földkerekség leggyűlöltebb embere”²⁹) Végül azonban mindketten szupersztárok lesznek. Istvánt úgy dicsőítik a fináléban, mint valami istenséget, Kádárról pedig ezt írja Gyurkó: „nem kétséges, hogy napjainkban ő az ország legbecsültebb, legnépszerűbb embere”³⁰. (Ez talán túlzás volt, de nem teljesen alaptalan túlzás.)

5. A librettó és a film nagyjából-egészében összhangban van történelmi tudásunkkal,³¹ éppen ezért meglepő, hogy többször is nagy nyomatékkal kerül benne szóba István béketeremtő tevékenysége, aminek azonban semmiféle történelmi alapja nincsen. („A békét hoztam el, mert az országnak béke kell” – énekli egy ízben.) A honfoglalás lezárulásától Géza fejedelem haláláig nem voltak harcok az országban (a „kalandozások” külhonban folytak, és az ott elszenvedett súlyos vereségek következtében fejeződtek be), Koppány legyőzése után pedig nem béke jött, hanem újabb kül- és belháborúk a szomszédok és a központi hatalommal dacoló riválisok ellen.³² S a szent királynak még élete végén is testvérharcot kellett folytatnia unokaöccsével, Vazullal szemben.³³

Miért ez a csúsztatás? Úgy sejtem, azért, mert Kádár a XX. század szinte permanens borzalmai után tényleg elhozta a békét. És ezt tényleg nagy eredményként értékelte a társadalom, talán még azok is, akik úgy gondolták, hogy a béke az elnyomáson alapul. Egy ilyen sikert pedig nem lehetett kihagyni a dicsőséglistáról.

6. István ugyan tépelődő, hamleti alkat, és nehezen veszi tudomásul (főleg a drámában, de a rockoperában is), hogy a szeretetet és erőszakmentességet parancsoló hit nevében a politikusnak ölnie kell, de nem cselekedni és határozni képtelen teoretikus. Amikor eljön az idő, dönt, és amikor küzdeni kell, nem teketóriázik. Ugyanakkor moralizáló természete garanciát jelent arra, hogy az erő-

²⁵ Huszár Tibor idézi Kádár a kivégzés után tartott központi bizottsági beszédét: „Aki Nagy Imrével találkozott életében, az tudja, hogy mindig úgy szokott fellépni: ha azt kérdezték tőle, hogy a pohár mit keres ott, akkor azt mondta, hogy nálam van a jegyzetem. [...] Ilyen csúszás-mászás, hazudozás, tények letagadása, aztán mikor előkerült saját írása, vagy három tanú, vagy a szemébe mondták, akkor azt mondta: hát igen, nem jól emlékeztem, így volt.” HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza* 2. Bp., Szabad Tér, Kossuth, 2003, 77. Talán nem túlzás ezt fröcskölődést halottgyalázásként minősíteni és feltételezni, hogy még Kádár jobb érzésű híveiben is visszatetszést váltott ki.

²⁶ Ahogyan azt BOLDIZSÁR drámájában Koppány állítja. *Ezredforduló*. Első rész, IX. kép

²⁷ A mondatot emlékezetből idéztem a Monty Python csoport örökbecsű *Gyalog galopp* (1975) című filmjének egyik jelenetéből.

²⁸ BOLDIZSÁR: *Ezredforduló*. Első rész, V. kép

²⁹ GYURKÓ László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel. Szubjektív portré Kádár Jánosról*. Bp., Magvető, 1982, 18.

³⁰ Uo.

³¹ Úgy értem, összhangban van abban a mértékben, amennyire ez egy műalkotástól elvárható. A film szakértője Györfy György, a korszak egyik legtekintélyesebb kutatója volt. Lásd a film elején.

³² Vö. GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp., Gondolat, 1983, 13., 20., 22. fejezet

³³ Uo., 376. skk.

szak alkalmazása nem fogja túllépni a szükséges mértéket. Vagy ha mégis, akkor erről nem ő tehet. (A drámában a táltos, a keresztény pap és a nagyurak együttes erővel heccelik föl a tömeget, amely végül széttépi Koppányt, a rockopera szövegkönyvében és a filmben pedig Sarolt erőszakolja ki a pogány vezér fölnégyelését.)

S mindez meggyőzően előadható volt a közel ezer évvel fiatalabb örökre kacsintva is. Hiszen Kádár sokkal emberségesebb világot teremtett, mint Rákosi vagy Ceaucescu, és kedves, joviális embernek látszott; a tömeggyilkosok nem ilyenek. Hihetőnek tűnhetett, hogy Nagy Imréért és a többi kivégzettért nem őt terheli elsősorban a felelősség, hanem az oroszokat, a kínaiakat és a magyar sztálinistákat. De azért pipogyanak sem látszott. A társadalom többsége feltételezte, hogy adott esetben ismét képes és hajlandó lesz odacsapni.

Az elmondottakat tovább erősíti a darabbeli magyar urak ábrázolása. Az általuk énekelt három dal – ami rengeteg ahhoz képest, hogy ők csupán epizodisták – azt a népi hitet erősíti meg, amely szerint a cár mindig jó, csak az urak és a hivatalnokok gonoszok. István és Koppány népéért és eszméiért harcoló, nagy formátumú személyiség, Solt, Sur és Bese pedig elvtelen, kicsinyes, mindenre képes, vagyonra éhes gazember. És időtlenek. Minden korban és minden politikus háta mögött ott bujkálnak, és üzik aljas üzelmeiket – sugallja a rockopera.

7. A magyar történelem egyik legnagyobb alakja úgy jelenik meg a filmben, mint visszahúzódtásra hajló, nyilvánosságot kerülő, a hatalmat kizárólag szolgálatnak tekintő, mindennemű harsányságot elutasító személyiség. Legfeljebb csak egyetlen karizmatikus attribútuma van: feltűnően szép ember. Kádár Jánost is éppen ilyennek festette le a propaganda: olyan személyiség, akinek karizmatikus mivolta éppen abban mutatkozik meg, ahogyan elutasítja a kiválasztott és hivatott vezér szerepét, és tiltakozik mindenféle dicsőítés ellen – amelyre persze mindenkinél jobban rászolgált.³⁴ (Még a szépség sem hiányzik belőle: az ifjú Kádár kifejezetten attraktív férfiú volt – aki nem hiszi, vessen néhány pillantást az ifjúkori fotóira.)³⁵

8. A film ugyan véget ér a főhős megkoronázásával, de azt minden néző tudja, hogy Istvánnak később sikerült megvédenie népét és hazáját az idegen befolyástól, s hogy – ellentétben Tordával és Koppánnyal – nem ígért semmit sem, mégis megalapozta az ország bő ötszáz éven át tartó

virágzását, sőt még a dicsőségét is. (Erről nem szól dal a darabban, de azért tudjuk: Szent László legyőzte a kunokat, IV. Béla bölcsességének hála az ország föltámadt halottaiból, Nagy Lajos világot hódított stb.) 1983-ban némi optimizmussal azt lehetett hinni, hogy a második ötszáz év magyar szenvedéstörténete lezárult („megbűnhődte már e nép a múltat s jövőndőt”), és kezdetét vette egy újabb boldog időszak: az ország függetlensége fokozatosan növekszik, egyre szabadabban és gazdagabban élhetünk. A fejünket is felemelhetjük, hiszen elismerő tekintetek vetődnek ránk Keletről és Nyugatról egyaránt.

István és János a magyar történelem sikeres hagyományának két végpontja: alfa és ómega. A történelem ugyan nem ért véget 1983-ban, a Királydombon – ép ésszel ezt a leglelkesebb rajongók sem hitték –, de aki átadta magát a mű sodrásának, néhány pillanatig mégis valami ilyesmit élhetett át. Az égből színes szikrák hullottak alá, és közben mennyei muzsika szólt. Áradt a kegyelem.

S ebben a pillanatban bekövetkezett az is, amit a Kádár-rendszer legitimitása a leginkább nélkülözött: a teljes érzelmi azonosulás, méghozzá már-már a szerelmi extázisig fokozva. Ez persze nem tarthatott tovább néhány percnél vagy legföljebb egy-két óránál, de az emléke megmaradt, s ha nem is ezzel a maximális intenzitással, de újra átélhető volt a dalokat hallgatva vagy füttyülve is. Sőt még az is megérezhetett belőle valamit, aki csak jártában-keltében ismerkedett meg a darab legsikeresebb részleteivel.

*

Ha mérlegre tesszük a bemutatott analógiákat, el kell ismernünk – még annak is, aki hozzám hasonlóan nem szimpatizál a Kádár-rezsimmel –, hogy azok többsége helytálló. Legföljebb két olyan pontot tartok megemlíthetőnek, ahol az analógia túlfeszített, ám ezek semmiképpen sem teszik hiteltelenné a koncepció egészét.

István vitathatatlanul megmentette a magyar függetlenséget. A Nyugatról és Keletről érkező támadásokat mind ő, mind utódai sikeresen elhárították.³⁶ Az országban és a Koppány ellen fölvonuló seregben valóban voltak német lovagok, ám ezeknek a magyar fejedelem parancsolt, és nem megfordítva. És a magyarországi érsekek és püspökök sem idegen helytartók voltak: vagy maga az uralkodó nevezte ki őket, vagy a király beleegyezése kellett hivataluk megszerzéséhez.³⁷ Kádárt viszont Moszkvában kenték föl, és egy olyan országba érkezett vissza,

³⁴ Vö. GYURKÓ: *i. m.* (1982), 14. skk.

³⁵ Huszár Tibor biográfiájának első kötetében talál néhányat az érdeklődő. HUSZÁR: *i. m.* (2003), 1., 1.

³⁶ Vö. GYÖRFFY: *i. m.* (1983), 20. és 22. fejt.

³⁷ Uo., 147., valamint a 14. fejezet. PÜSPÖKI NAGY PÉTER: *Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér = Szent István és kora.* Szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988, 59–80.

ahol orosz főtisztek rendelkeztek.³⁸ S ha később csökkent is némileg a felügyelet, mindvégig kétségtelen volt, hogy semmi fontos nem történhet az SZKP Politikai Bizottságának engedélye nélkül.

A másik problematikus párhuzam: a film határozottan azt sugallja, hogy István bűnei – nem csupán teológiai, hanem etikai értelemben is³⁹ – föloldozást nyertek. (Ezt erősíti a mindennemű disszonanciát nélkülöző ünneplés a film végén.) A műben fölvezetett történelmi-politikai szituációban való kollaborálásról tényleg ítélnünk akár pozitívan is. Azt állítani, hogy az önmagában erkölcs-telennek tekinthető tett elkövetője adott helyzetben mégis erkölcsösen cselekedett, nem csupán ahhoz hasonló szofizma, mint Bacsó Péter *Tanújában* Virág elvtárs dialektikus tézise, a „nem gyanús” gyanúságáról.

Valóban előállhat – és a történelem során nemegyszer elő is állt – olyan szituáció, amelyben olyan kollaboránsra volt szükség, aki miközben elárulja, egyszersmind meg is menti a közösséget. És ha nem vállalja senki az áruló szerepét, akkor az egész közösség rosszabbul jár. (Ez voltaképpen a „hiányzó hős” néven ismert társadalmi csapda speciális esete: a „hiányzó gazember”).

Ezt a szituációt erkölcsileg elemezve kétféleképpen ítélni lehet. Mondhatjuk azt, hogy az egyes cselekedetéről önmagukban erkölcsi ítéletet hozni nem lehet, ehelyett mindig a teljes kontextust kell szem előtt tartanunk. Az egyes kontextusokban pedig mindig elkülönülnek a célok és az eszközök, továbbá a cél szentesítheti az eszközt.

Ám elemezhetjük a dilemmát Lukács György híreshírhedt *Taktika és etika* című esszéjét követve is.⁴⁰ Eszerint a bűnt nem törölheti el semmi sem, mert a megtörténtek

soha nem lesznek többé meg nem történtek. Nem hivatkozhatunk arra (machiavellista vagy jezsuita módon), hogy fontosabb a cél, mint az eszköz; ahogy arra sem (az utilitaristákhoz hasonlóan), hogy a nagyobb jó realizálása vagy a nagyobb rossz elkerülése érdekében föloldozható a kisebb jó vagy megcselekedhető a kisebb rossz; de arra sem – Dosztojevszkij Nagy Inkvizitorát követve –, hogy a közösség védelmében magunkra vett bűn megszentelődik.

Nem, a bűn az bűn marad, s mivel a megtörténtet eltörölni nem lehet, az evilági etika rigorozitását semmi sem relativizálhatja. Az éppenséggel nem zárható ki, hogy a túlvilágon majd mérlegre teszik a jó és a rossz cselekedeteinket, és a végeredmény alapján állítják ki életünkről a bizonyítványt, vagy hogy beszámítják a végítélet során a bűnbánatot is, vagy azt, hogy az elkövetett rossz eszköze volt valami jónak. Ám mindezek már a teológia területére tartozó eshetőségek, és semmi kapcsolatuk nincs az evilági etika ítéleteivel. (Vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy Isten talán képes a felsorolt kalkulációkkal – vagy más módon – kitörölni a múltból az egyszer már megesett, ám az ember erre képtelen.)

A második megközelítés felől tekintve a rockopera befejezéséről azt kell mondanunk, hogy a rendező bagatelizálta István és János bűnét.⁴¹ De miért kellene ebből a szemszögből tekinteni? – vethetik ellen teljes joggal. Éppenséggel lehetséges mérlegelni az első koncepcióra hagyatkozva is, és akkor ugyanahhoz a konklúzióhoz is eljuthatunk akár, ahová a film. Oda tehát, hogy István/János bűne – ha volt nekik egyáltalán – feloldoztatott. Ennek ellene vetni semmi többet nem tudok, csupáncsak annyit, hogy ez nekem nem rokonszenves. Nagyon nem az.

³⁸ HUSZÁR: i. m. (2003) 2., 7.

³⁹ Vélelmezem, hogy a szentté avatás előfeltételezi, a bűnbocsánatot, ám tisztán etikailag mérlegelve nem biztos, hogy ugyanarra az eredményre jutunk, mint a katolikus egyház.

⁴⁰ LUKÁCS György: *Taktika és etika* = Uő: *Utam Marxhoz I. Bp.*, Magvető, 1971, 187–197. Vö. KIERKEGAARD, Sören: *Az ismétlés*. Ford. SOÓS Anikó, GYENGE Zoltán = Uő: *Művei* 5. Pécs, Jelenkor, 2014,

16. skk.; SÜMEGI István: *Talpalatnyi remény. Portrék Vajda Mihályról*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2015, 1., 2., 4. fejezet.

⁴¹ A dráma utolsó mondatait idézem: „Felejtetni akarok... úgy felejtetni, hogy örökké emlékezzek.” Mintha ez amellet tanúskodna, hogy Bol-dizsár Miklós is a rigorózus állásponttal szimpatizál.